

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De stabiliteit van de politiek in Nederland verklaard, 1950-1990

Dekker, Henk

Citation

Dekker, H. (2002). De stabiliteit van de politiek in Nederland verklaard, 1950-1990. *Leidschrift : Nederlanders En Hun Gezagsdragers. Politieke Cultuur In Nederland 1950-1990*, 17(September), 7-34. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73016>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73016>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE STABILITEIT VAN DE POLITIEK IN NEDERLAND VERKLAARD, 1950-1990

Henk Dekker

Is het politieke systeem van Nederland in essentie hetzelfde gebleven of is het fundamenteel gewijzigd in de periode 1950-1990? Hoe kunnen we deze stabiliteit of verandering verklaren? Dit zijn de vragen die ik in deze bijdrage wil beantwoorden. Een politiek systeem is hier het geheel van een structuur en een cultuur die tot doel hebben de totstandkoming, de inhoud en de effecten van het overheidsbeleid te beïnvloeden.¹ De politieke structuur regelt de verdeling en de aanwending van macht en invloed in de overheidsbeleidsvorming. De politieke cultuur bestaat uit de dominante gedragingen en oriëntaties dienaangaande van de burgers. Voor de beantwoording van de vragen gebruik ik gegevens uit staats- en bestuursrechtelijke publicaties over de formele structuur, bestuurskundige en historisch-politicologische publicaties over de werking van die structuur en de ongeschreven regels, en empirisch-politicologische analyses van de politieke cultuur van de burgers. De onderliggende vraag is: hebben de 'wilde' jaren zestig ook de politiek veranderd?

Structuur

De kern van de Nederlandse politieke structuur is aan te duiden met de begrippen gedecentraliseerde eenheidsstaat, constitutionele monarchie, en representatieve democratie. Wat is hetzelfde gebleven en wat is veranderd?

Nederland bleef in de periode 1950 tot 1990 een *eenheidsstaat* (en veranderde niet in een federatie of con-federatie). Geen enkele regio heeft gevraagd om meer autonomie of met afscheiding bedreigd. Het type eenheidsstaat is een gedecentraliseerde eenheidsstaat. De verdeling van taken en bevoegdheden tussen de landelijke, provinciale en gemeentelijke overheid - autonomie, medebewind, en toezicht - is in grote lijnen

¹ D. Easton, *A systems analysis of political life* (New York 1965); A. Hoogerwerf, 'Het politieke systeem van Nederland' in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf & J.J.A. Thomassen ed., *Politiek in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1989) 19-38.

ongewijzigd.² Wel zijn de overheidstaken uitgebreid, resulterend in een overgang van 'nachtwakerstaat' naar 'verzorgingsstaat'.³ Op enkele gebieden zijn wel bevoegdheden overgedragen aan de Europese Unie.⁴

Nederland is anno 1990 ook nog steeds een *constitutionele monarchie*. Na verkiezingen en kabinetscrises heeft de Koning nog steeds de belangrijke functie om een (in)formateur van een nieuw te vormen kabinet aan te wijzen. Aangezien verkiezingsuitslagen inconcludent zijn consulteert de Koning onder andere alle fractievoorzitters van de Tweede Kamer. Sinds 1971 worden die adviezen openbaar gemaakt. De Koning maakt ook nog steeds deel uit van de regering en zijn handtekening is nodig onder vele wetten en besluiten. De invloed van de Koning(in) is in het algemeen 'uiterst beperkt'; alleen waar het haar of zijn eigen persoon en familie betreft heeft zij/hij nog 'een zekere macht'.⁵ De (grond)wettelijke wijzigingen inzake de monarchie legden vast wat al gewoonte was en veranderden de structuur niet wezenlijk.

Nederland is ook nog steeds een *beperkte representatieve democratie*. Representatief, omdat de burgers niet rechtstreeks mee kunnen beslissen over het beleid maar dat over moeten laten aan de volksvertegenwoordiging. Beperkt, omdat de burgers niet het staatshoofd kiezen, maar vier van de vijf volksvertegenwoordigingen rechtstreeks kiezen, geen directe invloed op de regeringsvorming hebben, en niet hun burgemeester en commissaris van de Koningin kiezen. Belangrijke elementen zijn de kabinetsformatie, het parlementaire stelsel, het kiesstelsel en het partijstelsel.

In de wijze waarop *kabinetten* worden geformeerd is op hoofdlijnen weinig veranderd. Er is geen rechtstreekse invloed van de kiezers. Enkele kabinetsformaties vroegen veel tijd. Kabinetten zijn relatief stabiel, gemeten naar de gemiddelde leeftijd en de aantallen ministers die in meerdere kabinetten zitting hadden.⁶ Tot het midden van de jaren zestig werden in de kabinetten meer partijen opgenomen dan voor een meerderheid in de Tweede Kamer strikt noodzakelijk was. Daarna werden smalle-

² Th. Toonen, 'Bestuur en beleid' in: J.W. van Deth ed., *Handboek Politicologie* (Assen 1993) 250-281.

³ Hoogerwerf, 'Het politieke systeem van Nederland', 19-38; J. E. Keman, 'Staatsvorming en politiek' in: Van Deth ed., *Handboek Politicologie*, 250-281.

⁴ K. Koch, *Over staat en statenvorming* (Leiden 1993).

⁵ J. Th. J. van den Berg, 'De regering' in: Andeweg, Hoogerwerf en Thomassen ed., *Politiek in Nederland*, 237.

⁶ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1992) 82.

basiskabinetten de regel en brede-basiskabinetten de uitzondering.⁷ Verder zijn veranderingen in monistische richting van de relatie regering-parlement geobserveerd.⁸

Het *parlement* kent nog steeds twee Kamers, waarvan er een direct en de ander indirect wordt gekozen. De bevoegdheden van de Kamers zijn ongewijzigd. In de werkwijze van de Tweede Kamer is wel het een en ander veranderd (o.a. betere toerusting van de leden met assistenten, betere honorering, meer openbaarheid, meer voorlichting). Het aantal leden van de Tweede Kamer is uitgebreid van 100 tot 150 en dat van de Eerste Kamer van 50 tot 75. De Tweede Kamer is ook actiever geworden: meer plenaire vergaderingen, commissievergaderingen, amendementen op wetsvoorstellen, interpellaties, schriftelijke vragen, en moties.⁹ Bij de selectie van kandidaten wordt door de partijen sinds het begin van de jaren zeventig meer gelet op kwaliteit dan op afkomst uit een bepaald maatschappelijk segment.¹⁰ Veruit de meeste Tweede-Kamerleden beschouwen zich een 'gemachtigde', die uiteindelijk de eigen mening volgt, en geen 'lasthebber', die zich door de opvattingen van de achterban laat leiden.¹¹

Het *kiesstelsel*, de set regels voor het vertalen van stemmen in Kamerzetels, is in grote lijnen onveranderd: een lijstenstel (in plaats van individuele kandidaten) met evenredige vertegenwoordiging waarbij restzetels gaan naar partijen met het grootste gemiddelde aantal stemmen per zetel (niet met de meeste stemmen die over zijn gebleven) met Nederland als één district en een kiesdrempel die gelijk is aan de kiesdeler (het totaal aantal stemmen gedeeld door het aantal beschikbare zetels). De wijzigingen zijn de afschaffing van de opkomstplicht, de verlaging van de minimumleeftijd voor het actief kiesrecht eerst tot 21 jaar en vervolgens tot 18 jaar, de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging ook voor de Eerste Kamer, en het kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen voor

⁷ Ibidem, 15.

⁸ R.B. Andeweg, 'Volksvertegenwoordiging en regering' in: J.J.A. Thomassen ed., *Hedendaagse democratie* (Alphen a/d Rijn 1991) 231-250.

⁹ M. P. C. M. van Schendelen, 'Het parlement' in: Andeweg, Hoogerwerf en Thomassen ed., *Politiek in Nederland*, 189-211; R. B. Andeweg, 'Executive-legislative relations in The Netherlands: consecutive and coexisting patterns', *Legislative Studies Quarterly* (1992) 17 (2) 170.

¹⁰ J. Th. J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijk herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983).

¹¹ J. J. A. Thomassen & M. L. Zielonka-Goei, 'Het parlement als volksvertegenwoordiging' in: J. J. A. Thomassen, M. P. C. M. van Schendelen & M. L. Zielonka ed., *De geachte afgevaardigde ... Hoe kamerleden denken over het Nederlandse parlement* (Muiderberg 1992) 195-224.

niet-Nederlandse ingezetenen die langer dan vijf jaar in Nederland verblijven.

In elk kiesstelsel nemen politieke *partijen* een belangrijke plaats in. Partijvorming in Nederland is beschermd door de in de Grondwet vastgelegde rechten van vrijheid van vereniging en vergadering. De Kieswet uit 1989 stelt stringentere eisen aan de deelname aan verkiezingen die ook van invloed zijn op de organisatie van politieke partijen; partijen moeten verenigingen met volledige rechtsbevoegdheid zijn.¹² Nederland kent al meer dan een eeuw een veel-partijstelsel (in plaats van een tweepartijstelsel) met tenminste vijf grote partijen en verscheidene kleine partijen. De politieke partijen met veel zetels in het parlement zijn in de jaren negentig nog dezelfde als in de decennia daarvoor. De stabiliteit van de partijpolitieke verhoudingen blijkt ook uit het geringe percentage zetels in de Tweede Kamer dat bij verkiezingen van partij wisselde. In de periode 1977 tot en met 1989 kwam dat percentage niet boven de 10% uit.¹³ De aanhang en onderlinge krachtsverhoudingen fluctueerde in beperkte mate. Aan het einde van de jaren zestig namen de programmatische verschillen tussen de partijen toe: verlinksing van de PvdA en verrechtsing van de VVD. Dit verminderde in de loop van de jaren tachtig. In de jaren negentig verdringen alle grote partijen zich in het politieke centrum.¹⁴ Veel functies van partijen die te maken hebben met de relatie kiezer-gekozenen zijn overgenomen door andere organisaties (o.a. leden politiek socialiseren, kandidaten en kader trainen, onderzoek, en burgers mobiliseren). Wel behielden partijen de belangrijke functies van het rekruteren, selecteren en stellen van kandidaten voor volksvertegenwoordigende organen en voor ambten als minister, burgemeester en commissaris van de Koningin, het opstellen van beleidsprogramma's, het organiseren van verkiezingscampagnes, en het beïnvloeden en onder druk zetten van leden

¹² R. A. Koole, 'Politieke partijen' in: *Inleiding staatkunde* (Alphen aan den Rijn 1991) 151-173.

¹³ H. van der Kolk, 'Aarzelende, zwevende en wisselende kiezers' in: J. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag, 2000) 93-105. Deze stabiliteit was echter wel een stilte voor de storm: in 1994 bereikte het aantal zetelwisselingen een absoluut record door het grote verlies van het CDA en de PvdA en de grote winst van D66. Maar liefst 23% van de zetels in de Tweede Kamer veranderde in 1994 van partij en in 1998 nog eens 17%, Van der Kolk, 'Aarzelende, zwevende en wisselende kiezers', 93-105.

¹⁴ P. Pennings, 'The utility of party and institutional indicators of change in consociational democracies' in: K. R. Luther & K. Deschouwer ed., *Party elites in divided societies, Political parties in consociational democracy* (Londen 1999).

van het kabinet en volksvertegenwoordigers.¹⁵ De invloed van partijen is groter geworden op de bewindslieden (uitgebreider regeringsakkoord), volksvertegenwoordigers (meer fractiediscipline) en hoge ambtenaren (partijpolitieke benoemingen).¹⁶ Die invloed wordt uitgeoefend door een steeds kleiner wordend deel van de kiezers; steeds minder mensen waren lid van een politieke partij.¹⁷ De organisatiegraad (het verhoudingsgetal tussen het aantal leden en aantal kiezers) daalde van ongeveer 10% in 1960 tot 3% eind jaren tachtig.¹⁸

Kritiek op de democratie in Nederland was met name gericht op de kabinetsformatie, de Eerste Kamer, de relatie kiezer-gekozene, en de beperkte mogelijkheid voor burgers tot beïnvloeding van beleidsvorming. De kritiek op de kabinetsformatie is dat de kiezer geen controle heeft op het gebruik van zijn/haar stem mede door de vrijblijvende opstelling van partijen vóór de verkiezingen. Het verband tussen de verkiezingsuitslag en de regeringsvorming is dan ook zwak.¹⁹ Critici schreven dat Nederland niet voldoet aan de minimale definitie van democratie die inhoudt dat het volk de mogelijkheid heeft de machthebbers periodiek te kiezen of naar huis te sturen.²⁰ Politicologen schreven over de politieke structuur in termen van 'crisis'²¹ en zelfs 'ziekte'.²² Voorstellen tot rechtstreekse verkiezing van de

¹⁵ A. P. M. Lucardie, 'Politieke partijen' in: Andeweg, Hoogerwerf en Thomassen ed., *Politiek in Nederland*, 60-77.

¹⁶ H. van Gunsteren & R. B. Andeweg, *Het grote ongenoegen, over de kloof tussen burgers en politiek* (Haarlem 1994) 52; R. A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij; veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992).

¹⁷ R. A. Koole, 'Politieke partijen', 166.

¹⁸ R.A. Koole, 'Politieke partijen en anti-politiek' in: G. Voerman ed., *Politiek zonder partijen?* (Amsterdam 1994) 7-22; P. Dekker, 'Politieke participatie' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, 77-92.

¹⁹ Na de verkiezingen in 1963 zijn op basis van een en dezelfde uitslag zelfs drie geheel verschillende regeringscombinaties gevormd. Hooguit is de uitslag van de verkiezingen in negatieve zin bepalend voor de kabinetsformatie; sommige combinaties zijn uitgesloten omdat daarvoor geen meerderheid in de Tweede Kamer is. Alleen voor de verkiezingen van 1971 en 1972 is er een stembusakkoord gesloten en een schaduwkabinet gevormd door de PvdA, D66 en de PPR om de kiezers van tevoren duidelijkheid te verschaffen, om het confessionele midden te splijten, en een linkse meerderheid te verkrijgen.

²⁰ J. A. Schumpeter, *Capitalism, socialism and democracy* (Londen 1942).

²¹ J. Th. J. van den Berg & H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1975) 11.

²² G. Kuypers, *Het politieke spel in Nederland; diagnoses, remedies en een suggestie* (Meppel 1967) 38, 53.

minister-president of kabinetsformateur zijn alle gestrand.²³ Ook de Eerste Kamer kwam in verschillende jaren onder vuur. Critici wijzen erop dat zij niet rechtstreeks wordt gekozen, haar eigenlijke werk niet goed doet, een nutteloze doublure van de Tweede Kamer is, en de wetgeving vertraagt. Een grondwettelijke verandering was cosmetisch.²⁴ Ook de relatie tussen kiezer en gekozene is bekritiseerd. Die relatie is zwak omdat een lid van de Tweede Kamer zijn/haar positie dankt aan de kandidaatstelling door een partij en de kiezers op die partij en hij/zij daardoor niet een bepaalde unieke regio-gebonden kiezersgroep vertegenwoordigt. Voorstellen om de relatie te verbeteren door invoering van het districtenstelsel zijn verworpen.²⁵ Om burgers meer te betrekken bij de beleidsvorming zijn het volksinitiatief en het raadplegende of consultatieve en beslissende of decisieve referendum ter sprake gekomen.²⁶ Het kabinet meende in 1988 dat het raadplegend referendum in een beperkt aantal gevallen van nut zou kunnen zijn, maar wees het beslissende referendum en het volksinitiatief af. De kritiek op de bestaande beperkte democratie en de discussies over mogelijke verbeteringen hebben niet geleid tot fundamentele wijzigingen. De nieuwe wetten voor Openbaarheid van Bestuur en Administratieve Rechtspraak Overheidsbeschikkingen en het nieuwe instituut van de Nationale

²³ Staatscommissie van advies inzake de relatie kiezers-beleidsvorming, *Relatie kiezers-beleidsvorming, Kabinetsformatie, referendum en volksinitiatief, benoeming burgemeester en commissaris van de Koningin*, (eerste) Rapport (Den Haag 1984).

²⁴ Sinds 1983 wordt de Eerste Kamer pas na de Tweede Kamer in de Grondwet genoemd om het primaat van de laatste te onderstrepen.

²⁵ In de jaren zestig is invoering (eigenlijk herinvoering) van het districtenstelsel bepleit door D'66, die zich profileerde met een programma voor staatsrechtelijke hervormingen en die in 1967 zeven zetels in de Tweede Kamer veroverde. De Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet (de Staatscommissie Cals/Donner) stelde voor grondwettelijk de mogelijkheid te scheppen het land in afzonderlijke kiesgebieden te verdelen, in elk waarvan tenminste tien leden van de Tweede Kamer verkozen zouden worden. Het kabinet-De Jong achtte een wijziging van de grondwet op dat ogenblik echter niet opportuun, Staatscommissie, *Relatie kiezers-beleidsvorming*, 61. Het kabinet-Den Uyl heeft voorgesteld om 12 à 15 districten in te stellen met daarbinnen een verkiezing van de 10 tot 12 vertegenwoordigers volgens evenredige vertegenwoordiging maar kreeg hiervoor niet de steun van de meerderheid in de Tweede Kamer.

²⁶ De meerderheid van de commissie-Cals/Donner wilde deze niet, het kabinet-Den Uyl evenmin. De Tweede Kamer verwierp een motie van Jurgens waarin gevraagd werd om een grondwetswijziging te bevorderen die de gewone wetgever in de gelegenheid zou stellen een beslissend referendum mogelijk te maken. De commissie-Biesheuvel was in 1985 unaniem voorstander van een beperkte vorm van een decisief referendum (facultatief correctief referendum over door het parlement aanvaarde wetsvoorstellen), een minderheid was ook voor een raadplegend referendum, en een meerderheid eveneens voor het volksinitiatief.

Ombudsman versterkten eerder de positie van de burger tegenover de overheid dan zijn/haar positie in het politieke besluitvormingsproces.²⁷

Conclusie: de politieke structuur is op hoofdlijnen onveranderd gebleven. Geldt dit ook voor de politieke cultuur?

Cultuur

Voor de beschrijving van de stabiliteit of verandering van de politieke cultuur in de periode 1950-1990 kies ik culturele vertalingen van de bovengenoemde structurelementen: nationale identificatie (eenheidsstaat), steun voor de monarchie (constitutionele monarchie), en steun voor en tevredenheid over de parlementaire democratie, acceptatie van het kiesstelsel, politieke interesse, politiek zelfvertrouwen, politiek vertrouwen, partijvoorkeur, partijbinding, partijlidmaatschap, deelname aan verkiezingen en andere politieke activiteiten (democratie).

Een grote meerderheid van de Nederlanders *identificeerde zich met Nederland* en had een positieve attitude ten aanzien van Nederland en Nederlanders. Dat is althans de indruk die de schaarse bronnen geven.²⁸ In 1981 zei 60% trots op Nederland te zijn.²⁹ Nationaal favoritisme blijkt uit onderzoek naar vertrouwen in de verschillende nationaliteiten van de EU: Nederlanders hebben in verscheidene jaren het meeste vertrouwen in de eigen nationaliteit.³⁰

²⁷ J. J. A. Thomassen, 'Democratie en representatie' in: Van Deth ed., *Handboek Politicologie*, 349.

²⁸ W. Buchanan & H. Cantril, *How nations see each other, A study in public opinion* (Urbana 1953); Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 86, 99; H. Dekker, 'Nationalism, its conceptualisation and operationalisation' in: K. Phalet & A. Örkény ed., *Ethnic minorities and inter-ethnic relations in context* (Aldershot 2001) 113-37.

²⁹ R. Rose, 'National pride in cross-national perspective', *International Social Science Journal* (1985) 37 (1) 85-96.

³⁰ Nederlanders hebben het meeste vertrouwen in de eigen nationaliteit in 1976, 1990, 1992 en 1996. In 1980 is er iets meer vertrouwen in Denen en Luxemburgers, in 1986 in Belgen, Denen, en Luxemburgers, en in 1993 in Luxemburgers. De data zijn afkomstig uit de Eurobarometer-onderzoeken van de European Commission, European Commission, *Eurobarometer* 6 (1976), 14 (1980), 25 (1986), 33 (1990), 39 (1993), 46 (1996), + Flash survey 9 (1992) (Brussel) Ze zijn nader geanalyseerd door, J. Hofrichter, *Mutual trust between the peoples of EC member states and its evolution 1970 to 1993* (Mannheim 1993); R. Inglehart, 'Trust between nations: primordial ties, societal learning and economic development' in: K. Reif en R. Inglehart ed., *Eurobarometer, the dynamics of European public opinion* (Londen 1991) 145-185;

Er was en is een massale *steun voor de monarchie* onder de bevolking. Die steun nam nauwelijks af in tijden van crises rond het Koningshuis. Het aantal Nederlanders dat een republiek wenste in plaats van een monarchie bleef onveranderd klein (ongeveer 10%).³¹ Republikeinse partijen (zoals de CPN en de PSP) kregen weinig steun. Een overgrote meerderheid heeft vertrouwen in de Koningin.³²

Een meerderheid van de bevolking was zeer of tamelijk *tevreden met de democratie* in Nederland in de periode 1973-1990.³³ Antidemocratische stromingen en partijen, zoals de CPN, kregen weinig aanhang. Slechts een zeer kleine minderheid, variërend van 2% tot 7% in de periode 1970-1989 wenst een radicale verandering van de samenleving door een revolutionaire actie.³⁴

Het *kiesstelsel* werd *geaccepteerd* door een grote meerderheid van de bevolking. Een meerderheid van de ondervraagden (57%) geeft in 1954 de voorkeur aan het stemmen op een politieke partij boven het stemmen op een persoon.³⁵ Ook waren meer mensen tegen dan voor een kiesdrempel (meer dan één zetel).³⁶ Invoering van een districtenstelsel kreeg geen steun van een meerderheid; in 1977 waren vier op de tien kiesgerechtigden voor districtsgewijze verkiezingen.³⁷ Voor een gekozen minister-president was de helft van de ondervraagden in 1967 en 1971.³⁸ De *politieke interesse* is gemiddeld genomen over het gehele electoraat in de periode 1971 tot 1998 vrij stabiel gebleven op een betrekkelijk laag niveau. Die interesse is bij de jongere generaties, lager opgeleiden en vrouwen geringer dan bij de oudere generaties, hoger opgeleiden en mannen. Het *politiek zelfvertrouwen* is

H. Dekker, *Nationaal favoritisme, germanofobie, en Europees burgerschap; Socialisatie van emoties* (Utrecht 1999).

³¹ In 1967: 10%, 1971: 10%, 1980: 9%, NIPO Weekly Public Opinion Polls N8024; G. Noordzij, Veranderingen in opvattingen van kiezers sinds 1967 in: Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971, *De Nederlandse kiezer '71*, een eerste verslag (Meppel 1972) 19. Zie ook: Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 91, 93.

³² Bron: NIPO Weekly Public Opinion Polls N8024 (1980).

³³ De percentages in de verschillende jaren variëren sterk; in 1973 was 51% tevreden en in 1989 zei 74% tevreden te zijn. Nederlanders zijn meer tevreden over de democratie in het eigen land dan het gemiddelde in de Europese Unie, European Commission, *Eurobarometer, Public opinion in the European Union, Trends 1974-1994* (Brussel 1995) 31, 35.

³⁴ *Ibidem*, 46.

³⁵ Staatscommissie, *De Nederlandse kiezer, Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* (Den Haag 1956).

³⁶ *Ibidem*, 61.

³⁷ G. A. Irwin, J. Verhoef, J. & C. J. Wiebrens, *De Nederlandse kiezer '77* (Voorschoten 1978).

³⁸ Noordzij, 'Veranderingen in opvattingen', 20.

gemiddeld genomen gestegen in de jaren tachtig en negentig. Jongere generaties en hoger opgeleiden hebben gemiddeld een hoger politiek zelfvertrouwen dan ouderen en lager opgeleiden.³⁹ Van een groeiend wantrouwen in de politiek was geen sprake.⁴⁰ Er was ook veel overeenstemming tussen kiezers en gekozenen over *wat de grootste problemen zijn* waar de overheid iets aan zou moeten doen.⁴¹

In de jaren vijftig was de *partijvoorkeur* opmerkelijk stabiel. De aanhang van de grote godsdienstige partijen was steeds rond de 50%.⁴² Sinds het midden van de jaren zestig incasseren de godsdienstige partijen groot verlies (met uitzondering van de tweede helft van de jaren tachtig ten tijde van de kabinetten-Lubbers dankzij de toeloop van niet-confessionele kiezers). Kregen de drie partijen in 1946 nog 52% en in 1963 nog 49% van de stemmen, in 1971 was dat nog maar 37% en in 1998 kreeg het CDA nog maar 18%. Deze electorale neergang van godsdienstige partijen is het effect van secularisering en deconfessionalisering. De aanhang van de PvdA is aardig stabiel over de gehele periode: rond de 30%. Wel zijn er fluctuaties: verlies in het midden van de jaren zestig, herstel in de jaren zeventig en tachtig, en weer verlies in de jaren negentig. De aanhang voor de VVD vertoont daarentegen een positieve trend: van 6% in 1946 tot 25% in 1998. Er is slechts in beperkte mate sprake geweest van klassengebonden stemgedrag omdat zowel arbeiders als leden van de middenklasse deel uitmaakten van de confessionele partijen en zuilen. Ook na de electorale neergang van godsdienstige partijen is er geen stijging van klassengebonden stemgedrag, in tegendeel zelfs.⁴³ Geen van de grote partijen heeft ooit een

³⁹ K. Aarts & J. Thomassen, 'Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, 35-55.

⁴⁰ De auteurs gebruiken de antwoorden op vier vragen die extern politiek zelfvertrouwen meten en drie vragen naar politiek cynisme. Er is alleen een stijging te zien in het aantal mensen dat het eens is met de stelling 'Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken!'

⁴¹ H. van Gunsteren & R. B. Andeweg, *Het grote ongenoegen, over de kloof tussen burgers en politiek* (Haarlem 1994) 28.

⁴² Bijna alle katholieken die regelmatig naar de kerk gingen stemden KVP en bijna alle kerkgaande gereformeerden ARP. Van de nederlands-hervormde kerkgangers stemde meer dan zes op de tien op de CHU of ARP. Van degenen die zich tot de lagere sociale klassen rekenenden stemden bijna zeven op de tien op de PvdA en van de middenklasse stemden ruim vier op de tien op de PvdA en ruim drie op de tien op de VVD, G. A. Irwin & J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured model of electoral competition' in: H. Daalder & G. A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989).

⁴³ H. van der Kolk, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, 137. Verwijst naar: P.

meerderheid van zetels behaald. De partijen aan de rechterzijde van het politieke spectrum hebben gedurende de gehele periode 1950-1990 meer aanhang dan de partijen ter linkerzijde.⁴⁴ Bij elke verkiezing in de periode 1963 tot 1972 heeft wel een nieuwe kleine partij een relatief grote winst geboekt.⁴⁵ De gezamenlijke aanhang van deze 'paddestoelen in het herfststij der Nederlandse politiek'⁴⁶ steeg van 4% in 1963 tot 19% in 1971.⁴⁷ Alle vijf grote partijen tezamen kregen de steun van ongeveer acht op de tien stemmers gedurende de gehele onderzochte periode.⁴⁸

De stabiliteit van de partijpolitieke verhoudingen hing samen met de sterke verzuildheid van de Nederlandse samenleving. De vijf grote partijen vormden de politieke top van de geïnstitutionaliseerde verdeeldheid naar geloof en klasse. Elke bevolkingsgroep (zuil) had zijn eigen organisaties op het gebied van onderwijs, media, verenigingsleven, zakenleven, en beroepsleven en was intern meer of minder hecht georganiseerd. De KVP, ARP en CHU waren de partijen voor de drie zuilen op basis van geloof. Naast de verschillen in geloof was er ook een sociaal-economische scheidslijn vanwege de grote objectieve economische ongelijkheid (in 1955 verdiende de 5% rijkste Nederlanders 24% van het totale inkomen)⁴⁹ en de sterke subjectieve klassentegenstelling. De niet-kerkse arbeidersklasse vormde de socialistische zuil met de PvdA en de niet-kerkse middenklasse vormde de minder sterk geïntegreerde liberale zuil met de VVD als partij. Bij de katholieken, gereformeerden en Nederlands-hervormden liep de sociaal-economische scheidslijn dwars door de zuil heen maar bleef

Nieuwbeerta, 'The democratic class struggle in twenty countries 1945-1990' (Amsterdam 1996).

⁴⁴ J. Thomassen, 'Politieke veranderingen in Nederland' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

⁴⁵ Die partijen werden opgericht en door kiezers ondersteund vanuit onvrede met de bestaande partijen (de PPR, EVP, en DS'70), onvrede over een tekort aan democratie (D'66, later simpelweg D66) en vanuit een diffuse onvrede over het gehele systeem (de Boerenpartij).

⁴⁶ J. Th. J. van den Berg & H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1975) 11.

⁴⁷ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 20.

⁴⁸ In de jaren zestig daalde de aanhang van de grote vijf partijen van 88% in 1963, via 79% in 1967 tot 72% in 1971 maar in de jaren zeventig en tachtig steeg het percentage gezamenlijke aanhang weer tot 85% in 1986 om daarna weer te dalen, Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 20, 154; J. Thomassen, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

⁴⁹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 30, 32.

ondergeschikt aan de godsdienstige eenheid.⁵⁰ In de loop van de jaren zestig en zeventig leidden maatschappelijke ontwikkelingen zoals de economische groei, de stijging van onderwijsniveau, en de intrede van televisie tot secularisering en deconfessionalisering (minder mensen laten zich door het geloof leiden bij het maken van politieke keuzes), emancipatie, en ontzuiling.⁵¹ Door de secularisering, deconfessionalisering, en emancipatie verloren niet alleen de traditionele zuil-partijen terrein maar verzwakte de verzuiling als geheel: de zuilstructuur werd minder hecht, de banden tussen de verschillende organisaties binnen een zuil namen af, en nieuwe gemeenschappelijke organisaties werden opgericht over de grenzen van de zuilen heen. Zo besloten de drie grote godsdienstige partijen in 1977 met een gecombineerde lijst en sinds 1980 als één partij, het CDA, aan de verkiezingen deel te nemen. Met name de zuilen op basis van geloof verloren veel terrein maar verdwenen niet geheel.

In de jaren vijftig kon de partijvoorkeur van 72% van de kiezers worden verklaard door religie en frequentie van kerkbezoek en sociaal-economische positie.⁵² Het kiesgedrag was min of meer gedetermineerd: '... het was even waarschijnlijk dat bij voorbeeld een katholiek overreed kon worden om ARP te stemmen, als een vegetariër om biefstuk te eten'.⁵³ Die voorspelbaarheid is in de jaren zestig en ook daarna aanzienlijk verminderd omdat kiezers andere overwegingen mee gingen laten tellen bij hun partijkeuze.⁵⁴ Het verzuilingsmodel (geloof, kerkgang en klasse) verklaarde in 1982: 51%, in 1986: 46%, en in 1989 nog maar 44% van de partijvoorkeuren.⁵⁵ Voor de verklaring van de rest is naar andere variabelen gezocht. Partijbinding - een overtuigd aanhanger van een partij zijn en/of een duurzame band met een politieke partij voelen - bleken maar weinigen te hebben en droeg weinig bij aan de verklaring.⁵⁶ De overeenkomst tussen

⁵⁰ Ibidem, 97.

⁵¹ C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967' in: idem ed., *In het spoor van de kiezer*, *Acta Politica* 1983 (2), 169-182; J. W. Becker & R. Vink, *Secularisatie in Nederland 1966-1991* (Rijswijk 1994).

⁵² R. B. Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek' in: Andeweg, Hoogerwerf en Thomassen ed., *Politiek in Nederland*, 86.

⁵³ R. B. Andeweg, 'Politiek gedrag' in: Van Deth ed., *Handboek Politicologie*, 296.

⁵⁴ J. J. M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994).

⁵⁵ Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek'.

⁵⁶ J. J. A. Thomassen, 'Party identification as a cross-national concept: its meaning in the Netherlands' in: I. Budge, I. Crewe & D. Farlie ed., *Party identification and beyond* (Londen 1976); B. Niemöller & C. van der Eijk, 'Partij en kiezer. Herwaardering van een relatie' in: G.

eigen visie op belangrijke problemen en de perceptie van de visie van partijen daarop (het 'kleinste afstandmodel') bleek wel een belangrijke verklaring van partijvoorkeur te zijn.⁵⁷ In de periode 1971-1998 is het effect van strijdpunten op partijkeuze enigszins toegenomen en dat geldt met name voor sociaal-economische strijdpunten.⁵⁸ Ook telt de vereenvoudigde versie van dit 'kleinste afstandmodel' mee waarbij men zichzelf en de partijen op een schaal kan plaatsen als meer of minder 'links' of 'rechts'.⁵⁹ De polarisatie van kiezers op de links-rechts schaal (gemeten op basis van de spreiding) neemt toe in de jaren 1971-1977, maar neemt daarna af en ligt in 1998 op hetzelfde niveau als in 1971.⁶⁰ Een volgende mogelijke verklaring is de prioriteit voor materiële dan wel post-materiële waarden.⁶¹ De verwachte verschuiving in post-materialistische richting bleef echter in Nederland uit. Het effect op partijvoorkeur is in 1989 alleen bij de voorkeur voor Groen Links te bespeuren.⁶² Tevredenheid/ontevredenheid met het

Voerman & A.P.M. Lucardie ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990); K. Aarts, 'Opkomst' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

⁵⁷ J. J. van Cuilenburg, J. Kleinnijenhuis & G. P. Noordzij, 'Kiezers en issues: over politiek-inhoudelijke afweging', *Acta Politica* 15 (1980) 289-318.

⁵⁸ P. van Wijnen, 'Strijdpunten, tevredenheid met beleid en stemgedrag' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

⁵⁹ C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands; empirical results and methods of measurements*. Het belang van links-rechts oriëntaties voor de verklaring van stemgedrag is toegenomen in de periode 1971-1986, gevolgd door een even sterke daling in de periode 1986-1998 vanwege afname in tegenstellingen tussen kiezers op deze dimensie. Tussen 1977 en 1986 groeide het percentage respondenten in onderzoek dat zichzelf weet te plaatsen op een links-rechts schaal van 82% tot 98%, om daarna een klein beetje te dalen tot 94% in 1998. Een groot deel plaatst zich op een gematigd linkse of gematigd rechtse positie: 40% in 1977, 50% in de jaren tachtig en 60% in de jaren negentig. P. van Wijnen, 'Ideologische oriëntaties en stemgedrag' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

⁶⁰ Ibidem, 144.

⁶¹ Volgens Inglehart zijn de adolescenten en jong volwassenen aan het einde van de jaren zestig opgegroeid in een tijd van onafgebroken economische groei en welvaartsstijging. Zij hoefden zich weinig zorgen te maken over materiële waarden en konden zo post-materiële waarden ontwikkelen zoals de persoonlijke ontplooiing en participatie. In de adolescentie ontwikkelde waarden worden niet gauw veranderd en blijven het gedrag beïnvloeden. De cultuur en daarmee het systeem verandert in de loop der jaren omdat steeds meer mensen met post-materiële waarden het electoraat gaan vormen. Een 'stille revolutie' noemt Inglehart dat, R. Inglehart, *The silent revolution, Changing values and political styles among Western publics* (Princeton 1977).

⁶² J. W. van Deth, M. H. Leijenaar & K. Wittebrood, 'Politieke oriëntaties' in: J. J. M. van Holsteyn & G. A. Irwin ed., *De Nederlandse kiezer 1989* (Amsterdam 1992).

regeringsbeleid heeft ook effect op stemgedrag.⁶³ Vanaf 1986 is het belang van de persoonlijke eigenschappen van politici voor het stemgedrag toegenomen en dan met name het vertrouwen en de sympathie die zij al dan niet oproepen.⁶⁴ In 1986 voorspellen geloof, klasse, kerkbezoek, kleinste-afstand voorkeur, links-rechts-plaatsing, en sympathie lijsttrekker tezamen 52% van de partijvoorkeur.⁶⁵ Dit is een aardig resultaat van de onderzoekers maar anderzijds is het raadsel nog maar voor de helft opgelost.

Het aantal *twijfelende* of 'zwevende' kiezers - die nog geen definitieve keuze hebben gemaakt als de verkiezingscampagne begint - stijgt gestaag van een geschatte 17% in 1948 tot 37% in 1972 en 39% in 1977 en tot meer dan de helft in 1994.⁶⁶ Het aantal *aarzelende kiezers* - kiezers die serieus hebben overwogen op een andere partij te stemmen - is stabiel laag (tot 1994). Het aantal *veranderende kiezers* - die in opeenvolgende Tweede Kamerverkiezingen een verschillende partijkeuze maken - heeft in 1994 weer het niveau van 1967 (34%).⁶⁷

⁶³ H. Pellikaan, 'De beoordeling van het economisch beleid van het kabinet-Lubbers' in: J. J. M. van Holsteyn, G. A. Irwin & C. van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987); G. A. Irwin e.a., 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', *Acta Politica* 22 (2), 129-179. De invloed van (on)tevredenheid met regeringsbeleid neemt toe in de periode 1971-1989 om daarna weer af te nemen, Van Wijnen, 'Strijdpunten, tevredenheid met beleid en stemgedrag'.

⁶⁴ Thomassen, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie'; P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partij-politieke context' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*; J. van Holsteyn & G. A. Irwin, 'Over politici' in: J. van Holsteyn & G. A. Irwin ed., *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers* (Leiden 1998). De persoonlijke factor heeft ook al eerder een belangrijke invloed op de partijkeuze gehad. Denk aan bijvoorbeeld het Drees-effect in 1952, 'boer' Koekoek-effect in 1963, Hans van Mierlo-effect in 1967, 'Jelle' (Zijlstra)-effect in 1967, en het Wiegel-effect in 1972. In 1977 is de invloed van de persoonlijkheid van de lijsttrekker voor de eerste keer empirisch door middel van onderzoek aangetoond. De PvdA had ook als slogan gekozen: 'Kies de minister-president, Kies Den Uyl', Ibidem. Zie ook: G. A. Irwin, 'De invloed van kandidaten op het stemgedrag', *Acta Politica* 18 (2) (1983); C.W.A.M. Aarts, 'Politici: bekendheid en sympathie' in: Van Holsteyn, Irwin en Van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86*, 80-90; K. Brants & W. Kok, Ph. Van Praag Jr., *De strijd om de kiezersgunst. Verkiezingscampagnes in Nederland* (Amsterdam 1982).

⁶⁵ Irwin e.a., 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', 129-179.

⁶⁶ Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek'; H. van der Kolk, 'Aarzelende, zwevende en wisselende kiezers'.

⁶⁷ H. Daudt, 'Wisselende kiezers' in: A. Th. J. Eggen, C. van der Eijk & B. Niemöller ed., *Kiezen in Nederland, 26 mei 1981: wat de kiezers deden en waarom* (Zoetermeer 1981) 132-150; H. Daudt, 'Wisselende kiezers' in: Van der Eijk en Niemöller ed., *In het spoor van de kiezer, Aspecten van 10 jaar kiezersgedrag* (speciale uitgave van *Acta Politica*, 2) 274-286; Van der Kolk,

Er is een dalende *opkomst bij verkiezingen*. Na afschaffing van de opkomstplicht zakte de deelname aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer fors (van 95% in 1967 naar 79% in 1971). Daarna volgde een periode met stijgende opkomst (tot 88% in 1977). Maar sinds 1986 daalt de opkomst weer (tot 73% in 1998). Stemmers zijn niet representatief voor de niet-stemmers: jongeren, lager opgeleiden en niet-kerkelijken stemmen minder dan ouderen, hoger opgeleiden en kerkelijken. Geen verschil is er tussen mannen en vrouwen, zij het dat bij drie van de negen onderzochte verkiezingen vrouwen meer geneigd waren te stemmen dan mannen. Mensen met politieke interesse, politiek zelfvertrouwen, en partijbinding stemmen vaker dan zij zonder deze attitudes. Partijbinding heeft in zeven van de negen onderzochte verkiezingen het relatief sterkste effect op opkomst en in de overige twee verkiezingen het op één na sterkste effect. Maar wat stemmers en niet-stemmers onderscheidt is voor een groot deel nog onbekend; alle genoemde variabelen tezamen verklaren slechts een klein deel percentage van de variantie in opkomst.⁶⁸

Het niveau van *politieke activiteit* anders dan het stemmen was in het algemeen stabiel.⁶⁹ Wel was er een verschuiving in type activiteit: minder mensen zijn partijpolitiek actief (lid van een politieke partij en/of actief in de verkiezingscampagne van een partij) maar meer mensen zeggen meegedaan te hebben aan een actiegroep en/of demonstratie.⁷⁰ Slechts een deel van de demonstraties onttaarde in schermutselingen met de politie (bijvoorbeeld krakersrellen in Amsterdam eind jaren zeventig en jaren tachtig). Boeren, taxi-rijders, en vrachtwagenchauffeurs hebben een enkele

‘Aarzelende, zwevende en wisselende kiezers’. De meeste veranderende kiezers blijven overigens dicht bij huis; bij een ordening van de partijen op een links-rechts dimensie schuift de meerderheid van de veranderaars in alle onderzochte jaren niet verder dan één positie op. Veranderende kiezers zijn niet meer of minder politiek geïnteresseerd dan vaste kiezers. Wel is er een relatie met leeftijd (hoger opgeleide kiezers veranderen meer dan lager opgeleiden) maar dat wordt voor een deel verklaard door leeftijd (jongeren zijn hoger opgeleid dan ouderen). Wat veranderende kiezers onderscheidt van vaste kiezers is voor een groot deel nog onbekend, Van der Kolk, Ibid. Weinig veranderende kiezers geeft stabiliteit. Anderzijds juichen bepaalde normatieve democratie-theorieën een groot aantal veranderende kiezers toe. Deze kiezers laten zich immers niet leiden door traditie of gewoonte maar beoordelen het uitgevoerde en/of voorgenomen beleid van de verschillende partijen en kandidaten op hun merites en belonen of bestraffen die partijen daarvoor, en dat is precies de bedoeling van een democratie.

⁶⁸ Aarts, ‘Opkomst’.

⁶⁹ Andeweg, ‘Politiek gedrag’.

⁷⁰ Dekker, ‘Politieke participatie’, 77-92.

keer wegen geblokkeerd. Ook is een enkele keer geweld tegen objecten om politieke redenen gebruikt. Zelden is politiek geweld tegen personen gepleegd.

Conclusie: de politieke cultuur van de burgers betreffende de kernelementen is over de gehele periode 1950-1990 stabiel. Stabiel is de positieve nationale attitude, de steun voor de monarchie en het Koningshuis, de tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland, de acceptatie van het kiesstelsel, het politiek vertrouwen, en het percentage gezamenlijke aanhang van de vijf grote partijen. Daarnaast is het percentage aarzelende en veranderende kiezers, de aanhang van de PvdA, en het lage niveau van politieke interesse stabiel. Veranderd zijn de aanhang van godsdienstige partijen (kleiner), de aanhang van de VVD (groter), de achtergronden van de partijvoorkeur (meer divers), extern politiek zelfvertrouwen (hoger), lidmaatschap van politieke partijen (lager), het aantal twijfelende kiezers (hoger), het opkomstpercentage bij verkiezingen (lager), en politieke activiteit in actiegroepen (groter).

Verklaring

Zowel de politieke structuur als de politieke cultuur vertonen dus op hoofdlijnen stabiliteit en daardoor kan het politieke systeem van Nederland in de periode 1950-1990 stabiel worden genoemd.⁷¹ Theoretisch is stabiliteit van een politiek systeem te verklaren uit stabiliteit van de omgeving van het systeem, homogeniteit van de bevolking, congruentie tussen politieke structuur en politieke cultuur, en uit stabiliteit bevorderend gedrag van de elites.⁷²

Van een stabiele buitenlandse en binnenlandse *omgeving* van het Nederlandse politieke systeem was in de praktijk echter geen sprake. Vanuit het buitenland zijn steeds nieuwe eisen aan het politieke systeem gesteld vanwege onder meer de koude oorlog, de dekolonisatie van Indonesië, het

⁷¹ Het begrip 'stabiliteit' gebruik ik in strikte zin en betekent: geen fundamentele wijziging. Lijphart gebruikte het begrip in ruime zin, vond het later een verwarrend begrip en besloot het te vermijden en te vervangen door de in mijn ogen zeer ruime variabele 'handhaving van de vrede en de democratie', A. Lijphart, 'De pacificatietheorie en haar critici', *Acta Politica* (1987, 2) 181-225, aldaar 192.

⁷² Vgl. H. Eckstein, *A theory of stable democracy* (Princeton 1961) 70; Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 11; G. A. Almond & S. Verba, *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations* (Princeton 1963) 21; Thomassen, 'Democratie en representatie'.

Nieuw-Guinea probleem, en vanuit internationale organisaties zoals de EEG/EG, de NAVO (o.a. wens tot stationering van middellange nucleaire raketten op Nederlands grondgebied), en de Verenigde Naties (verzoeken om troepen ter beschikking te stellen voor VN-vredesmachtes, o.a. in Libanon 1979-1985).⁷³ Ook de binnenlandse situatie is verre van stabiel geweest. In de jaren vijftig en zestig was er een snelle toename van de bevolkingsdichtheid, een toenemende verstedelijking, een algemene schaalvergroting, en een toenemende milieuvervuiling. De economische ontwikkeling fluctueerde aanzienlijk.⁷⁴ Daarnaast waren er veel sociaal-economische veranderingen: verkleining van de agrarische sector, sterke industrialisatie, sterke groei van de dienstensector, grotere sociale en geografische mobiliteit, het ontstaan van een nieuwe middenklasse van hoofdarbeiders, en een groei van de immigratie.⁷⁵ In de jaren zeventig veranderde de industriële samenleving, gebaseerd op mechanisatie van de arbeid, in een postindustriële 'informatiesamenleving' met de productie, opslag, bewerking, distributie en het gebruik van informatie als voornaamste economische activiteiten.⁷⁶ Kortom: van een stabiele omgeving kan niet worden gesproken en stabiliteit van het politieke systeem kan hierdoor niet worden verklaard.

Kan *homogeniteit* van de bevolking dan de verklaring van stabiliteit zijn? Nederlanders waren ernstig verdeeld op belangrijke punten (geloof, klasse, sekse, etniciteit). Met name in de jaren vijftig en zestig waren *geloof* en *klasse* de twee belangrijkste scheidslijnen. In combinatie leidden zij ook tot grote *politieke* tegenstellingen. Nederland was in de jaren vijftig en zestig een sterk 'verzuilde' samenleving. Bij de katholieken, gereformeerden en

⁷³ A. van Staden, 'Nederland in internationale organisaties' in: Andeweg, Hoogerwerf en Thomassen ed., *Politiek in Nederland*; A. van Staden ed., *Tussen orde en chaos. De organisatie van de veiligheid in het nieuwe Europa* (Leiden 1993).

⁷⁴ In de jaren zestig steeg de economische ontwikkeling tot grote hoogte (dankzij de internationale economische groei na de vermindering van de internationale spanningen sinds het einde van de Cuba-crisis). In de jaren zeventig en tachtig leed de economie aan een langdurige terugval met veel werkloosheid en verminderde koopkracht (mede als gevolg van de toename van de internationale spanning en de eerste oliecrisis in 1973). Een korte periode van economische groei in het midden van de jaren tachtig werd gevolgd door een economische terugval in het begin van de jaren negentig. Vanaf het midden van de jaren negentig is er een lange periode van economische groei met een sterke groei van de werkgelegenheid en lage inflatie.

⁷⁵ Van den Berg & Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1975).

⁷⁶ J. J. van Cuilenburg, 'De maatschappelijke informatievoorziening' in: Van Deth ed., *Handboek Politicologie*.

nederlands-hervormden liep de sociaal-economische scheidslijn dwars door de zuil heen en bleef ondergeschikt aan de godsdienstige eenheid.⁷⁷ De katholieken vormden de meest geïntegreerde zuil, daarna volgden de gereformeerden, en tenslotte de nederlands-hervormden. Van de niet-gelovigen vormden de socialisten een vergelijkbare zuil als de katholieken, terwijl de liberale zuil minder sterk ontwikkeld was. De verzuildheid kwam tot uitdrukking in en werd gereproduceerd door de opvoeding, het onderwijs, de vrienden, de keuze van huwelijkspartner, de media, de vrije tijdsbesteding, het zakenleven, het systeem van belangengroepen, en het politieke partijstelsel. Tussen sommige zuilen bestond grote animositeit. Aan het einde van de jaren zestig en in de jaren zeventig werden de tegenstellingen minder scherp. Het afnemend belang van godsdienst werd niet vervangen door een toenemend belang van sociale klasse.

Een andere belangrijke scheidslijn in de Nederlandse bevolking was die tussen *vrouwen en mannen*.⁷⁸ De objectieve maatschappelijke en politieke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen bestond al veel langer. Eind jaren zestig kreeg die ongelijkheid een subjectieve vertaling in het feminisme. Groepen als Dolle Mina, Man-Vrouw-Maatschappij en Paarse September voerden op media-aandachttrekkende wijze acties tegen de traditionele rolverdeling tussen vrouwen en mannen, tegen de traditionele geslachtsrol-socialisatie van vrouwen, en voor legalisatie van abortus, gemakkelijk verkrijgbare anticonceptie, betaalde arbeid, kinderopvang, en politieke vorming van meisjes en vrouwen. In tegenstelling tot de scheidslijnen geloof en klasse is de 'gender'-scheidslijn op massaniveau niet sterk geïnstitutionaliseerd en politiek vertaald in de vorm van een nieuwe vrouwenpartij. Wel kenden verscheidene politieke partijen een eigen vrouwenorganisatie. Een deel van de verschillen in politiek gedrag en denken tussen vrouwen en mannen behoorde in de jaren tachtig al tot het verleden.⁷⁹ De ongelijkheid in politieke topfuncties en daarmee in het deeluitmaken-van de politieke elites is wel verminderd maar is nog steeds groot.⁸⁰

⁷⁷ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 97.

⁷⁸ J. Outshoorn, 'Vrouwen en politiek' in: Van Deth ed., *Handboek Politicologie*.

⁷⁹ M. H. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid, Politiek gedrag van mannen en vrouwen in Nederland 1918-1988* (Den Haag 1989).

⁸⁰ In 1993 is het aandeel vrouwen in gemeenteraden: 22%, in provinciale staten: 29%, in de Tweede Kamer: 29%, en onder burgemeesters: 9%, H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).

Nog een scheidslijn is die van de *etnische achtergrond*. In de jaren vijftig kwamen Indische Nederlanders en Molukkers naar Nederland, in de jaren zestig gastarbeiders uit Zuid-Europa, vanaf de jaren zeventig gastarbeiders uit Noord-Afrika (vooral Marokko) en uit Turkije, en Surinamers en Antillianen, en in de jaren tachtig en negentig vluchtelingen uit met name Sri Lanka, Iran, Irak, Somalië en andere Afrikaanse landen. Ongeveer een kwart tot een derde van de Nederlandse bevolking heeft een negatieve attitude ten opzichte van deze 'buitenlanders' of 'allochtonen'.⁸¹ Onderaan de subjectieve etnische hiërarchie staan Surinamers, Molukkers, Marokkanen en Turken.⁸² De scheidslijn Nederlanders-allochtonen is basis geweest voor de vorming van 'rechts-extreme' partijen.⁸³ Het aantal zetels dat deze partijen gezamenlijk in de Tweede Kamer verwierven was echter gering. Gevestigde partijen, met name de VVD, namen de wind uit de zeilen van de kleine extreme partijen door bepaalde thema's van hen over te nemen en in het discours op te schuiven in de richting van een neoliberaal perspectief met nationalistische en conservatieve elementen.⁸⁴ Vanaf eind jaren zeventig voert de overheid een minderhedenbeleid en probeert zij ernstige spanningen tussen de bevolkingsgroepen te voorkomen.⁸⁵ Conclusie: in plaats van homogeniteit van de bevolking kunnen we beter spreken van heterogeniteit en vervalt ook deze potentiële verklaring van stabiliteit en komen we bij de derde mogelijke verklaring.

Van een hoge mate van *congruentie tussen politieke structuur en cultuur* is wel sprake. Dit blijkt uit de vergelijking van de hierboven gepresenteerde

⁸¹ L. Hagendoorn, 'Stereotypes of ethnic minorities in the Netherlands' in: Phalet & Örkény ed., *Ethnic minorities and inter-ethnic relations in context* (Aldershot 2001).

⁸² L. Hagendoorn, 'Intergroup biases in multiple group systems: the perception of ethnic hierarchies', *European Review of Social Psychology* 6 (1995).

⁸³ Die partijen zijn: de Nederlandse Volksunie (NVU, 1971, verboden in 1978 op grond van racisme), de Nationale Centrumpartij (NCP, 1979, opgeheven in 1980 nadat de partij in opspraak was geraakt door fysiek treffen tussen aanhangers van deze partij en actievoerende illegale buitenlandse werknemers), Centrumpartij (CP, 1980, won in 1982 een zetel in de Tweede Kamer, bezet door lijsttrekker Janmaat, in 1986 failliet verklaard), Centrumdemocraten (CD, 1984, won een zetel in de Tweede Kamer in 1989, bezet door Janmaat, die door de CP in 1984 als lid was geroyeerd, en verwierf in 1994 drie Kamerzetels), Centrumpartij '86 (CP'86, won geen zetel, viel uiteen in 1996). Het aantal zetels dat deze partijen gezamenlijk in de Tweede Kamer verwierven was in 1982: 1 zetel, 1986: 0, 1989: 1, en 1994: 3 zetels, Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995* (Amsterdam 1997).

⁸⁴ Ibid., 247.

⁸⁵ Ibid., passim; H. B. Entzinger, *Het minderhedenbeleid: dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa* (Meppel 1984).

gegevens over de politieke structuur en cultuur. Met die data wilde ik primair stabiliteit of verandering ontdekken, maar omdat ze op dezelfde elementen betrekking hebben is ook de mate van congruentie zichtbaar. De conclusie is dat de kernonderdelen van de politieke structuur worden geaccepteerd door een (grote) meerderheid van de bevolking. Maar deze conclusie roept gelijk weer een nieuwe vraag op: hoe is deze hoge mate van congruentie te verklaren? Hoe te verklaren dat elke nieuwe generatie zich weer met Nederland ging identificeren, de monarchie accepteerde, en zich schikte in de beperkte representatieve democratie? Een antwoord daarop komt bij de vierde en laatste mogelijke verklaring van de stabiliteit.

Stabiliteit van het systeem zie ik vooral als het effect van stabiliteit bevorderend *gedrag van de elites*. Dat gedrag is gericht op verdediging van de bestaande structuur, handhaving van de eigen positie daarin, voorkomen van desintegratie en beheersing van conflicten, en de organisatie van een op aanpassing gerichte politieke socialisatie van de bevolking

De elites hebben inderdaad de *bestaande structuur doelbewust in stand gehouden*. Discussies en kritieken zijn gekanaliseerd en besluitvorming is uitgesteld door het instellen van adviescommissies. Alle voorstellen tot fundamentele staatsrechtelijke veranderingen zijn in de besluitvormingsfase verworpen. Het ligt voor de hand dat elites de structuur willen handhaven waaraan zij hun positie te danken hebben. In het algemeen kan worden verwacht dat staatkundige hervormingen die niet in het belang van de elites zijn weinig kans van slagen hebben.⁸⁶

De elites hebben ook actief gestreefd naar *handhaving van de eigen positie* in de bestaande structuur door een intensieve partij/zuil-socialisatie te organiseren, gericht op het bevorderen van steun voor de eigen organisatie en steun voor de eigen positie daarin.⁸⁷ Daartoe monopoliseerden zij de informatievoorziening en opinievorming in de eigen kring.⁸⁸ In de jaren vijftig en zestig beklemtoonden, bevestigden en versterkten de elites de godsdienstige, klasse- en politiek ideologische verscheidenheid en tegenstellingen onder de bevolking en de superioriteit van de eigen zuil.

⁸⁶ R.B. Andeweg, *Institutional conservatism in the Netherlands: proposals for and resistance to change*, *West European Politics* 12 (1), 42-60, aldaar 55.

⁸⁷ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 131; J. J. Houska, *Influencing mass political behaviour: Elites and political subcultures in the Netherlands and Austria* (Berkeley 1985).

⁸⁸ De televisie-uitzendingen vanaf het REM-eiland in de Noordzee vormden voor de elites een bedreiging van hun monopolie over televisiezendtijd. Ondanks de populariteit van die uitzendingen besloot de regering in 1964 dat zij gestopt moesten worden, Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*.

Deelname aan activiteiten van een andere zuil was niet geoorloofd.⁸⁹ Bovendien leerden de elites de burgers dat gezagsgetrouwheid een goede zaak is. Van de burgers werd respect voor, vertrouwen in, en trouw aan de leiders verwacht in combinatie met gehoorzaamheid, lijdelijkheid en passiviteit.⁹⁰ Kritiek werd niet op prijs gesteld. Discussie werd voorkomen door het beleid te funderen op 'Gods woord', waardoor alleen theologisch geschoolden nog recht van spreken hielden. De enige politieke activiteit die gevraagd werd was stemmen. Bij verkiezingen moest de bevolking juist actief worden om de zetels voor de elites veilig te stellen en opkomst was dan ook verplicht (tot 1970). Men werd geacht op de lijst(trekker) te stemmen en niet op een individuele kandidaat opdat de partij-elite greep hield op wie de zetels zouden mogen bezetten. Sociaal-economische tegenstellingen binnen de katholieke en protestants-christelijke zuilen hielden de elites in de hand door te kiezen voor een positie in het politieke 'centrum'. Voor de zuil-socialisatie in zowel katholieke als calvinistische kring vroegen en kregen de politieke elites hulp van de kerk, de godsdienstige scholen, en alle andere zuil-organisaties.⁹¹

Aan het einde van de jaren zestig veranderde het een en ander in de samenleving. Door de stijgende welvaart hadden mensen minder zorgen om het bestaan en konden meer onderwijs genieten. Door de continue stijging van het onderwijsniveau kregen mensen meer verschillende visies en opinies te horen en werden minder volgzaam. Dankzij de economische hoogconjunctuur werden mensen ook mobieler, ontstegen hun eigen vertrouwde verzuilde omgeving en raakten met andersdenkenden in gesprek. De televisie was relatief zuilongevoelig; op hetzelfde kanaal zaten meerdere zuilen. Dankzij de televisie werden de politieke leiders voor het grote publiek zichtbaar en werd de politiek meer gepersonifieerd. Meer mensen kregen informatie over en oog voor de problematische kanten van de nationale politiek en het buitenlands beleid (o.a. onder invloed van aangrijpende televisiebeelden van het militair optreden in Vietnam door de VS waarmee Nederland 'bevriend' was). De elites verloren een deel van de greep op de volgelingen in hun zuilen. Die leden binnen de zuilen voelden meer onvrede, werden minder gezagsgetrouw, en vroegen inspraak en

⁸⁹ Het bisschoppelijk mandement van 1954 verbood katholieken om lid van het NVV te zijn, regelmatig een socialistische krant te lezen, naar de VARA-radio te luisteren en socialistische vergaderingen bij te wonen (in 1965 ingetrokken).

⁹⁰ H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974); Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*.

⁹¹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 62, 197.

medezeggenschap. Leden van partijen wilden meer informatie over hoe de zaken aan de top werden 'bedisseld', gingen de top kritischer volgen, en eisten meer zeggenschap. Verschillen in opinies tussen leiders en leden van de politieke partijen kwamen voor het daglicht. Deze verschillen groeiden uit tot een permanente bron van spanningen tussen de leiders en hun achterban.⁹² Burgers wilden ook meer te zeggen krijgen over welke regering na de verkiezingen zou worden gevormd. Met name hoogopgeleide jongeren eisten democratisering van de politiek en de rest van de samenleving en gebruikten nieuwe manieren om hun mening bekend te maken. Actiegroepen werden opgericht, demonstraties werden georganiseerd, gebouwen werden bezet, en wegen werden geblokkeerd. Televisiereportages van het protest hadden een katalyserend effect. Dit alles had ook een weerslag op de interne werking van de partijen en overige zuilorganisaties. Elites verloren hun monopoliepositie in de informatievoorziening en gehoorzaamheid stond haaks op de roep om democratisering. Sommige leden van de elites verloren hun positie en moesten die afstaan aan jongeren. De PvdA-elite gaf zich gauw gewonnen door Nieuw Links. Onvrede met het beleid van de top van de godsdienstige partijen leidde eerst tot afsplitsingen en vervolgens tot een nieuwe partij PPR. Ter bevordering van de steun voor de eigen organisatie en steun voor de eigen positie daarin sloegen de elites nieuwe wegen in. De interne partijvoorlichting en de externe politieke reclame en marketing werden geïntensiveerd en geprofessionaliseerd.⁹³

De polarisatie onder de bevolking door de elites in de jaren vijftig en zestig was spelen met vuur omdat daardoor de kans groter werd dat de verschillen tussen de zuilen - bijvoorbeeld tussen protestants-christelijke kerkgangers en niet-kerkse socialisten - tot een uitbarsting zouden komen, en dat de animositeit in antagonisme en gewelddadigheid zou ontaarden en het systeem in gevaar zou brengen. Om de gevaren van *desintegratie* te *bezweren*, en ook omdat zij wisten dat zij elk in het geheel een permanente minderheidspositie innamen, werkten de elites van de verschillende zuilen met elkaar samen en volgden gezamenlijk een bepaalde strategie om de conflicten tussen de zuilen (voortvloeiende uit nieuwe eisen vanuit de omgeving) te pacificeren als een 'self-denying prophecy'. Doel was de politiek als geheel gematigd te houden, de door de levensbeschouwelijke

⁹² H. H. F. M. Daemen, 'De politieke cultuur' in: Andeweg, Hoogerwerf en Thomassen ed., *Politiek in Nederland*, 44.

⁹³ Brants, Kok en Van Praag Jr., *De strijd om de kiezersgunst*.

aard onoverbrugbaar lijkende meningsverschillen in de hand te houden, en politieke conflicten op topniveau op te lossen. Deze 'pacificatiepolitiek' bestond uit zeven gedragspatronen.⁹⁴ Eén: men streefde naar een zakelijke politiek en was gericht op het bereiken van resultaten. Twee: men aanvaarde pragmatisch de geestelijke verzuuldheid, toonde verdraagzaamheid ten opzichte van de andere zuilen en hield rekening met de minderheid. Drie: men nam de belangrijkste beslissingen in een soort van topconferenties. Vier: men hield die besprekingen geheim om het voor de gesprekspartners makkelijker te maken water bij de wijn te doen voor het sluiten van een compromis. Vijf: men paste evenredigheid toe bij de verdelingen van zetels, de toekenning van het aantal stemmen in geïnstitutionaliseerde onderhandelingen, de benoemingen (bijvoorbeeld van burgemeesters, commissarissen van de Koningin, en ambtenaren), financiering en toekenning van subsidies, en bij de verdeling van de beschikbare tijd op radio en televisie. Zes: men depoliticiseerde politiek gevoelige vraagstukken voor de burgers om emoties en tweedracht weinig kans te geven (bijvoorbeeld door onbegrijpelijke taal te gebruiken en door economische en juridische in plaats van ideologische argumenten te beklemtonen). Zeven: men sprak af dat alleen de regering regeert en dat de fracties in het parlement zich terughoudend opstellen. Er was dus een verschil tussen hoe de elites zich ten opzichte van de volgelingen opstelden (ideologisch) en de opstelling ten opzichte van elkaar (pacificerend). Aan de samenwerking tussen de elites konden de burgers niet deelnemen. Grote activiteit van de bevolking kon het 'spel' bederven en werd dus niet bevorderd. De pacificatiepolitiek was tegelijk ook een 'passificatie'-politiek en de rol van de burger was over het algemeen niet veel meer dan die van toeschouwer of hooguit figurant.⁹⁵ De 'pacificatiedemocratie' met 'prudent', verstandig leiderschap van de afzonderlijke zuilen en verstandige samenwerking van die elites aan de top van het gehele zuilensysteem heeft volgens Lijphart tot het midden van de jaren zestig voor de stabiliteit in het verzuilde Nederland gezorgd.⁹⁶

⁹⁴ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*. Hierbij maakt hij gebruik van H. Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1964).

⁹⁵ Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek', 79.

⁹⁶ In de reacties op Lijphart's analyse is de vraag opgeroepen wat nu oorzaak en wat gevolg is geweest. Was er eerst verzuiling en is het gedrag van de elites het gevolg daarvan, of is de verzuiling juist het effect van het polariserende gedrag van de elites?, M.P.C.M. van Schendelen, 'Regeren in crisis: probleem of kans' in: J.W. de Beus, & J.A.A. van Doorn ed., *De interventiestaat. Tradities, ervaringen, reacties* (Meppel 1984). De tweede optie is meer plausibel

In de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig trad een kentering op. Door de ontzuiling nam het gevaar van desintegratie vanwege geloof en klasse af. Maar de roep om democratisering van met name hoog opgeleide jongeren aan het einde van de jaren zestig en begin van de jaren zeventig leidde tot nieuwe conflictueuze situaties. De nieuwe elites die de krachtige politieke leiders van de pacificatiedemocratie waren opgevolgd, reageerden genuanceerd op deze roep. Enerzijds stonden zij bijvoorbeeld democratisering van de universiteit toe. Anderzijds verwierpen zij voorstellen tot hervorming van het politieke systeem waarvan zij zelf deel uitmaakten. In de eigen zuil moesten zij zich ook meer gaan waarmaken. De samenwerking met de elites van de andere zuilen beperkte hen daarin en werd dan ook enigszins beperkt. Ook hield men zich minder goed aan de gedragsregels van de pacificatiedemocratie (bijvoorbeeld een meer kritische opstelling tegenover de regering in de Tweede Kamer). Samenwerking werd aangevuld met concurrentie. Maar echt afstand werd niet gedaan van de pacificatieregels. Ondanks de minder verzuilde politieke cultuur van de burgers continueerden de elites de samenwerking omdat zij deze en de samenwerking met de sociale 'partners' nodig achtten voor welvaarts-groei in een gemengde economie. De stijl en sfeer veranderden, de spelregels werden aangepast, maar daarmee niet de grondslagen van het zuilensysteem: veel organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag bleven bestaan en bijvoorbeeld het evenredigheidsbeginsel bleef toegepast worden. Aan het einde van de jaren zeventig verloor de roep om democratisering aan kracht. Geschreven is over een 'verstomde revolutie'.⁹⁷ Maar van een

dan de eerste als we ervan uitgaan dat politieke gedragingen en oriëntaties van burgers het effect zijn van politieke socialisatie en dat elites de meeste invloed hebben op de politieke socialisatie van de massa. Het hier beschreven stabiliteit bevorderende gedrag van de elites met name ten tijde van de verzuiling kan dan ook op twee verschillende manieren worden geïnterpreteerd. De eerste interpretatie is dat dit gedrag te danken is aan de wijsheid, bekwaamheden en de democratische waarden van onbaatzuchtige politieke leiders die het in hen gestelde vertrouwen niet beschamen, Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 147, 200. Met een andere bril op zien we eigenbelang nastrevende elites die streven naar machtsbehoud en handhaving van hun eigen bevoorrechte positie, en die daartoe de electorale markt onderling verdelen, elkaar het socialisatie-monopolie in de eigen groep gunnen, elkaar vrij laten om in de eigen zuil de animositeit richting de anderen aan te wakkeren, en een strategie hebben ontwikkeld om negatieve effecten hiervan, zoals conflicten tussen de zuilen, niet uit de hand te laten lopen.

⁹⁷ J. J. A. Thomassen e.a., *De verstomde revolutie: Politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig* (Alphen aan den Rijn 1983).

'restauratie' van de pacificatiedemocratie was geen sprake.⁹⁸ De pacificatiedemocratie (verzuilde politieke cultuur wordt stabiel gehouden door met elkaar samenwerkende elites) was veranderd in een 'kartel-democratie', waarin elites ondanks een minder verzuilde politieke cultuur hun samenwerking continueren ten behoeve van een nog grotere welvaart.⁹⁹ De depolitisering van de politieke tegenstellingen door de elites had een duidelijke functie ten tijde van de verzuiling maar kan in een minder verzuilde samenleving tot spanningen leiden. Kenmerken als bureaucratisering, professionalisering, eindeloze onderhandelingen, veel compromissen, weinig openheid, en gebrek aan oppositie kunnen aanleiding zijn voor een nieuwe democratiseringsbeweging die zich tegen de karteldemocratie keert en deze daardoor onstabiel maakt. Dit is te vermijden met een centripetale democratie (Brits model) waarin twee partijen of blokken van partijen in permanente concurrentie om de macht elkaar de regeringsmacht betwisten. Van een verandering van een kartel- in een centripetale democratie is echter geen sprake geweest. In tegendeel: de grootste politieke tegenstanders vormden in de jaren negentig twee 'paarse' kabinetten. Overigens kan men vragen stellen bij de stelling dat de Nederlandse samenleving zoveel minder heterogeen is geworden. De ontzuiling heeft de vijf zuilen doen uiteenvallen in veel meer kleine groeperingen en de samenleving lijkt meer gefragmenteerd, zij het met minder interne samenhang en deels langs andere scheidslijnen dan in de jaren vijftig en zestig.¹⁰⁰ Al genoemd zijn de scheidslijnen op basis van sekse en etnische achtergrond.

De vierde vorm van stabiliteit bevorderend gedrag van elites is het organiseren van een intensieve politieke socialisatie van de bevolking gericht op aanpassing van die bevolking aan de bestaande structuur en daarmee op een hoge mate van congruentie van structuur en cultuur. Elites organiseren

⁹⁸ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 8.

⁹⁹ In totaal onderscheidt Lijphart vier typen van democratische stelsels op basis van de politieke cultuur (homogeen of heterogeen/verzuild) en het gedrag van elites (samenwerkend of concurrerend). De stabiele pacificatie-democratie wordt gekenmerkt door een verzuilde politieke cultuur en samenwerkende elites. In de onstabiele centrifugale democratie is er een verzuilde cultuur en beconcurreren de elites elkaar (voorbeeld is de Weimar Republiek). In de centripetale democratie concurreren de elites maar is de cultuur zo homogeen dat stabiliteit wordt bewaard. De kartel-democratie kenmerkt zich door een homogene politieke cultuur en met elkaar samenwerkende elites, Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*.

¹⁰⁰ R. B. Andeweg & G. A. Irwin, *Dutch government and politics* (Houndmills en Basingstoke 1993) 229.

nationale rituelen, stimuleren het gebruik van nationale symbolen en dragen zo bij aan een succesvolle *nationale socialisatie* van de bevolking. Direct na de Tweede Wereldoorlog werd gezegd dat het volk zich voor de grote offers vragende wederopbouw gedragen zou moeten voelen door een 'gemeenschappelijke bezieling'.¹⁰¹ Daartoe organiseerden en stimuleerden de elites de viering van nationale feestdagen, het gebruik van de nationale vlag, het ten gehore brengen van het nationale volkslied, het tonen van het nationale wapen, en het onderwijs in de nationale historie. Nauw verbonden hiermee is de *monarchie- en Oranje-socialisatie* van de burgers. Steun voor de monarchie en liefde voor het Koningshuis onder de bevolking werden bevorderd door rituelen zoals Koninginnedag en Prinsjesdag, door het organiseren van bezoeken van de Koningin aan de verschillende provincies van het land, acte de presence bij nationale rampen, en door een pakket onderwijs- en voorlichtingsactiviteiten. Crises rond het Koningshuis werden snel opgelost.¹⁰² De bevordering van onderwijs in democratie (democratisch burgerschap) steekt hierbij bleekjes af. De elites zijn regelmatig gevraagd zulk onderwijs een vaste plek te geven in de schoolcurricula bijvoorbeeld als weer eens een tekort aan kennis van en interesse in politiek en democratie door onderzoek werd geopenbaard.¹⁰³ Pas aan het einde van de jaren zestig is het vak maatschappijleer ingevoerd. Het zeer beperkte aantal uren op de lessentabel, de zeer ruime bevoegdheidsregeling, en de afwezigheid van een

¹⁰¹ Daartoe diende 'de natuurlijke liefde voor eigen land en volk' te worden verdiept tot gemeenschapszin en offervaardigheid in dienst van de nationale samenleving. Bij jeugdige kinderen diende 'de liefde voor het land' te worden gewekt, daarna komt 'de vertrouwdeheid, de saamhorigheid, de verknochtheid' aan het volk, en vervolgens op de middelbare school leeftijd 'begrip voor de schoonheid en functie der taal', de cultuur, de geschiedenis, en de opdracht tot 'het vormen van een hechte sociale en culturele gemeenschap', H. D. de Vries Reilingh, 'Het wekken van nationaal besef' in: H. Algra e.a., *De toekomst der Nederlandse beschaving* (Verslag van het congres van 28-30 augustus 1946 te Nijmegen gehouden door Het Nationaal Instituut, 1946) 221.

¹⁰² Koningin Juliana bleek nauwe betrekkingen te onderhouden met een gebedsgenezeres. Prinses Irene bekeerde zich tot het katholicisme en huwde een katholieke Spanjaard (1964). Het huwelijk van Kroonprinses Beatrix met de Duitser Claus von Amsberg in Amsterdam leidde tot heftige rellen (1966). Koningin Juliana hielp naar het oordeel van enkele commentatoren (o.a. Van Wijnen 1975) te actief mee aan de formatie van het kabinet-Den Uyl (1973). Prins Bernhard bleek betrokken te zijn bij de Lockheed-affaire (1976).

¹⁰³ C. D. Saal, *Hoe leeft en denkt onze jeugd* (Den Haag 1950) 140; L. Hagendoorn & J. Janssen, *Rechts-omkeer; rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholieren* (Baarn 1983); Th. A. Dijkman, *Jeugd, democratie en politiek; een onderzoek naar politieke socialisatie in het kader van de leefwereld van jongeren van 12 tot 16 jaar* (Nijmegen 1987).

leerplan maakten het voor de docenten moeilijk om van het vak een succes te maken.¹⁰⁴

Conclusie: de stabiliteit van het politieke systeem in Nederland is te danken aan het stabiliteit bevorderd gedrag van de politieke elites. Voorstellen tot staatkundige vernieuwing hielden zij tegen. Een systematische en consistente zuil- en partij-socialisatie zorgde voor de steun voor de zuil en partij onder oude en nieuwe generaties. Potentieel desintegrerende verzuilingskrachten zijn via een zuilen- en partijen-overkoepelende samenwerking beheersbaar gemaakt. Een intensieve nationale en monarchie-socialisatie zorgde voor een samenbindende nationale identificatie, steun voor de monarchie en vertrouwen in het staatshoofd.

Conclusies

Deze bijdrage geeft antwoord op twee intrigerende vragen: Is het politieke systeem van Nederland in essentie hetzelfde gebleven of is het fundamenteel gewijzigd in de periode 1950-1990? En, hoe kunnen we deze stabiliteit dan wel verandering verklaren? Voor het antwoord op de eerste vraag zijn de ontwikkelingen in de politieke structuur en in de politieke cultuur systematisch en vergelijkenderwijs in kaart gebracht. De politieke structuur is in essentie onveranderd gebleven. De politieke cultuur is op onderdelen veranderd maar vertoont op essentiële punten stabiliteit. De stabiliteit van het systeem als geheel is het effect van elites die op succesvolle wijze de bestaande structuur en hun positie daarin hebben verdedigd, desintegratie van de samenleving via een gezamenlijke strategie hebben weten te voorkomen, en de overgrote meerderheid van de burgers en elke nieuwe generatie opnieuw via een intensieve en consistente politieke socialisatie zich hebben laten voegen in de bestaande structuur en cultuur.

¹⁰⁴ H. Dekker, *Politiek op school* (Culemborg 1986); H. Dekker, 'Citizenship conceptions and competencies in the subject matter 'society' in the Dutch schools' in: J. Torney-Purta, J. Schulle en J.-A. Amadeo ed., *Civic education across countries: twenty-four national case studies from the IEA Civic Education Project* (Amsterdam 1999) 437-462.